

EMLÉKEZETÉPÍTÉS

BAUMANN TÍMEA

„A könyvbe’ van az írásod”

– *Egy kopácsi háborús napló élete* –

1. Bevezetés

*„Hát, én meg csak még éjjelig is írtam.
Le se fekiüdhattünk. Ruhástul.
És ott a göré alatt,
a mécses mellett, ott irkáltam.”**

A megidézett interjúban írás közben ábrázolja önmagát történetünk főszereplője, a kopácsi Kettős Jolán, aki a délszláv háború alatt naplót vezetett, kizárólag önmaga számára, emlékezete megsegítése céljából. Naplója mégis tágabb olvasóközönség elé került: előbb az etnográfus pillanthatott bele, majd rajta keresztül az etnográfiai szakirodalom olvasóközönsége; majd a média, és azon keresztül a helyi közösség. A „titkos” napló önálló életre kelt, sorai megmértettek, átszerkesztettek, mindennapi beszélgetések témájává váltak, s ezáltal a délszláv háború kommunikatív emlékezetének ösztönzői lettek. Kettős Jolán pedig naplót író asszonyból szerzői névvé vált, melyet be kellett töltenie személyével. Írásomban Kettős Jolánnak és naplójának történetét szeretném bemutatni, ahogyan a szerző és közössége ezt a történetet elbeszéli.¹

* Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

¹ E „történetmesélés” közben pedig fokozottan tudatosítom magamban Edward M. Bruner figyelmeztetését, miszerint az etnográfia is diszkurzus, a történetmesélés egyik műfaja. Lásd.: Bruner, M. Edward: Az etnográfia mint narratíva. In: Thomka Beáta, N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 181–196.

Kettős Jolán naplója olyan tapasztalatokat rögzít, amelyek a helyi közösség emlékezetében traumatikus voltak miatt sokszor a passzív felejtésben² oldódnak fel, és a mai emlékezetben csak egy részük jelenik meg. Ezek a tapasztalatok a délszláv háború időszakára (1991 és 1995) esnek. Kopács (Kopačevo), ez az egykori, magyar többségű halászfalu a Dráva-szögben más horvátországi magyar falvakhoz hasonlóan szerb megszállás alatt élte végig ezt az időszakot. A baranyai (Baranja) területet³ 1991. szeptember 4-én „szabadította fel” a szerb irányítás alá került egykori Jugoszláv Néphadsereg. Így Kopács is az 1991. december 19-én kikiáltott, de nemzetközileg el nem ismert Krajainai Szerb Köztársaság fennhatósága alá tartozott egészen 1995 novemberéig, amikor is megkezdődött a békés újraegyesülés Horvátországgal. A település a háborúban azáltal is különösen érintetté vált, hogy a szlavóniai harcok alatt határában húzódott az első frontvonal. A háború következtében a közösség három részre szakadt: *otthonmaradókra*, akik a szerb katonaság ellenőrzése alatt éltek; *külföldre menekültekre*, akik többnyire Magyarországon találtak átmeneti otthonra; valamint *Eszékre (Osijek) menekültekre*, akiknek nagy része a háborúban a horvátok oldalán harcolt. Ez a 6–7 évnyi különélés, eltérő élettapasztalat a mai napig meghatározza a kopácsi közösség mindennapjait és konfliktusait.

A délszláv háborúról szóló diskurzusokban a horvátországi magyarok történetei mindaddig kevésbé jutottak szóhoz. Hangjuk szinte elnémul a diskurzusok harcában, és nem csupán a traumatikus élmények miatt. A kopácsi közösség esetében sem állíthatjuk, hogy a téma teljes mértékben tabuvá vált volna a közösségen belül, bár a mindennapi érintkezésekben inkább csak anekdotikus fedőemlékek formájában jelenik meg. Elnémulás sokkal inkább a magasabb szintű diskurzusok⁴ körében tapasztalható, ahol „nem férnek bele” a délszláv háború elbeszéléseibe a magyar etnikum szerb megszállás alatti emlékei – sem a nem-

² Ricoeur, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta, N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 51–68. Freud, Sigmund: Emlékezés, ismétlés és átdolgozás. In: Freud, Sigmund: *Válogatás az életműből*. (szerk. Erős Ferenc) Európa Könyvkiadó: Budapest. 2003. 389–397.

³ Az egykori Baranya vármegye mai horvátországi területéről van szó, melyet horvátul közigazgatásilag a Osječko-baranjska županija névvel neveznek meg. Kopács a horvátországi Baranyában (Baranja), a Bellyei járásban (Općina Bilje) található, néhány kilométerre Eszéktől (Osijek).

⁴ Lásd. Foucault, Michel: A diskurzus rendje. In: Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. (Válogatta és fordította: Romhányi Török Gábor) Pallas Stúdió – Attraktor Kft.: Budapest. 1998. 50–74.

zeti (horvát), sem a nemzetközi, sem az anyaországi (főként a menekültek tapasztalatait közvetítő) diskurzusok esetében.⁵ A közösség három csoportja közül leginkább a traumatikus emlékeket őrző otthonmaradók hangja szól „halkan”. Őket nem csak a „csend összeesküvése”⁶ sújtja, hanem a „csetnikbarátság” stigmája is: e megbélyegzettség abból a feltetelezésből ered, miszerint ők azért nem menekültek el, mert a szerbek mellé álltak volna a háborúban. E bélyeg még inkább elnémítja a hangjukat a független Horvátországban, és felerősíti a menekültekét, különösen a horvátországi területekre menekültekét és a „honvédő háborúban” harcosként résztvevőket.

Mindezeket a lokális elbeszélést nehezítő tényezőket figyelembe véve érthetővé válik, hogy az ennek ellenére mégis létrejött és felfedezett szóbeli, írásbeli vagy vizuális emlékeket az érdeklődő kívülállók fontosnak tartják összegyűjteni, majd nyilvánosságra hozni. Kettős Jolán írásos naplója az egyike annak az emlékrögzítésnek, amely e közzétételi folyamaton keresztülment.

2. „Akkor már se ceruza---”⁷

*Az írásba foglálás mint az emlékek elbeszélésének
egy lehetséges módja*

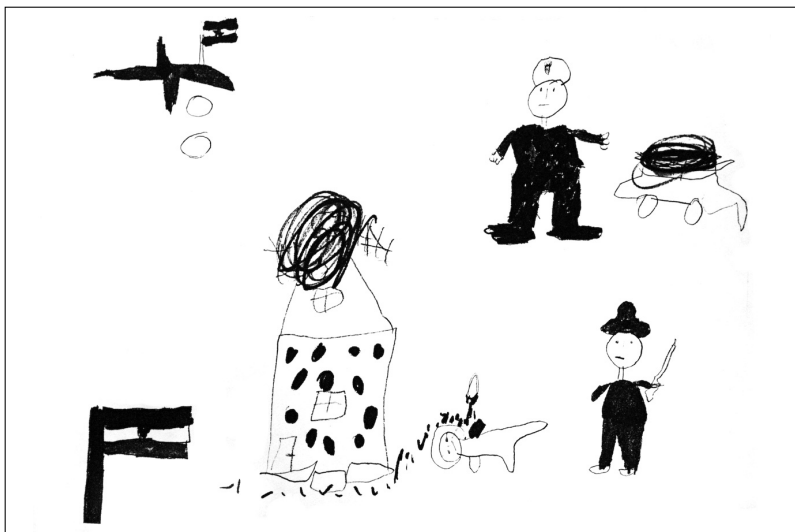
Azokról az elsődleges tapasztalatokról, amelyekkel a kopácsi magyarok a délszláv háborút illetően rendelkeznek, leginkább elbeszéléseken keresztül értesülünk. Pontosabban: nem is az elsődleges tapasztalatok, hanem csupán azok emlékei válnak az elbeszélésben a narratív valóság⁸ részévé. És itt egy többszörös diszkontinuitást tapasztalhatunk – ha követjük Reinhart Koselleck elméletét. „nincs olyan elsődleges

⁵ Erről részletesebben írtam egy másik, megjelenés alatt álló írásomban: lásd. Baumann Tímea: „Meséld el, hogyan volt, mikor majdnem agyonütöttek a szerbek!” A délszláv háború diskurzusai és lokális elbeszélései a kopácsi magyaroknál. In: Kovács Éva – Orbán Jolán – Kasznár Katalin Veronika: *Látás – tekintet – pillantás. A megfigyelő lehetőségei*. Gondolat: Budapest. 2008. *Megjelenés alatt*.

⁶ Dan Bar-On izraeli pszichológus írta le ezt a jelenséget a holokauszt-túlélőkkel kapcsolatban. In: Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*. Osiris Kiadó: Budapest. 2001. 116.

⁷ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

⁸ Lásd. Genette, Gérard: *Az elbeszélő diskurzus*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I.* Jelenkor: Pécs. 1996. 61–98. [63.]

tapasztalat, amely közvetíthető lenne, hiszen a tapasztalatot az tünteti ki, hogy éppenséggel nem közvetíthető.”⁹ Tehát már az eredeti tapasztalás és annak emlékezete között létrejön egy hasadás a felidézés folyamatában. Egy további diszkontinuitást jelent az emlékképek valamely kódba való átültetése és kifelé történő kommunikációja – így van ez a nyelvi elbeszélés esetén is. És persze másképp közvetítődik az elsődleges tapasztalat emléke az itt látható gyermekrajzban¹⁰, és másképp egy írásműben.

Az emlékek írásos feldolgozása Jan Assmann¹¹ szerint nem egyéb, mint az emlékezet kívülre helyezése, vagyis externalizációja. Ennek kapcsán mindig felmerülnek azok a dilemmák, amelyek az írásban rögzített emlékezet hatásmechanizmusait firtatják (nem egyszer morálisan is) a főként orálisban élő személyes és kommunikatív emlékezet kapcsán. Paul Connerton¹² a különböző médiakon keresztül létrejövő emlékezést „beírt” vagy „bevésett” gyakorlatnak (*inscribing practice*) nevezi, és testi gyakorlatok csoportjába sorolja. Itt ugyanis az emberi test performatikus bevonódása helyett egy külső hordozó testére íródnak be az

⁹ Koselleck, Reinhart: Az emlékezet diszkontinuitása. 2000 1999/10. 3–8. Itt: 3.

¹⁰ Egy menekült gyermek rajza, Farahó Anna kopácsi tanítónő gyűjtéséből.

¹¹ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó. 1999. 21–23.

¹² Connerton, Paul: *How societies remember*. CUP: Cambridge / New York. 1989. 75.

emlékek. Azonban a szociálisan és kulturálisan is szervezett emberi test testi gyakorlatai és a „beírtak” egy lényeges vonásban különböznek egymástól, mégpedig improvizációs lehetőségeikben. Így a média „testébe” vésett emlékek túlsúlya az élő elbeszélésekhez képest azzal a veszéllyel jár, hogy az improvizációk lehetősége beszűkül, és az újítás intézményszerűsül. Hasonlóan fogalmaz az Erdélyben kutató Keszeg Vilmos is: „a könyv uralni kezdi az időt és a teret, bekebelezi, kisajátítja, újraszervezi, tárolja a tudást, kiküszöböli az emlékezés esetlegességeit.”¹³ A délszláv háború emlékeinek írásba foglalása egyben azt is jelenti, hogy a szerző rögzít egy narratív sémát, amelyben számára elbeszélhetővé válik életének ez az időszak (szemben a szóbeli felidézés változékonyságával). A szerző az írásos feldolgozással kanonizált, kulturális emlékezetet hoz létre – és így az írás az olvasói folyamaton keresztül már nemcsak saját személyes emlékezetének őrzője lesz, hanem a közösségé is, mégpedig nagyfokú megformáltságban. Ez a narráció, vagyis „alkotó elbeszélő eljárás”¹⁴ nemcsak a szerző számára ad lehetőséget az emlékek nyelvi megformálására, hanem utat nyit a lokális olvasóközönségnek is az elbeszélés irányába – így a megalakított szöveg egyben diskurzusként működik.¹⁵ Ez az állítás igaz azokra a szépirodalmi szövegekre, melyek különböző elbeszélismódok alkalmazásával igyekeznek megragadhatóvá tenni a délszláv háborút¹⁶, vagy azokra a történések által létrehozott szakszövegekre is, melyek e témát saját módszertanuk szerint igyekeznek feldolgozni.

A napló esetében is igaz – hiszen eredménye ugyanúgy írásban rögzített –, hogy tudást tárol és beszűkíti az improvizációs lehetőségeket. Azonban műfaji jellegzetességéből adódóan kevésbé képes rögzíteni egy olyan narratív sémát, amely modell lehet a szóbeli elbeszélések számára. Ez a naplóírás szituációjából ered: olyan műfajról van szó,

¹³ Keszeg Vilmos: Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. Akadémiai Kiadó: Budapest. 2005. 316. <http://keszeg.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=3&p=4850>

¹⁴ Genette, Gérard: Az elbeszélő diszkurzus. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I.* Jelenkor: Pécs. 1996. 61–98. [63.]

¹⁵ Ong, Walter J.: A szöveg mint interpretáció. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig.* Áron Kiadó: Budapest. 1998. 143–165.; Ricoeur, Paul: Mi a szöveg? In: Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* (Szegedy-Maszák Mihály szerk.) Osiris Kiadó: Budapest. 1999. 9–33.

¹⁶ Erről lásd bővebben: Szerbhovváth György: Háború, irodalom – háborús irodalom a vajdasági magyar irodalomban (1991 – 2005). *Regio* 2005/3. 89–119.

melynek meghatározója az időről időre (napról napra), dátumot követve történő írás. Ebből az írásformából következik, hogy a szerző nem tervezi meg előre a narratív sémát, amely szerint elbeszélheti a történetet, hiszen a történet az írás folyamata közben alakul – ahogyan az élet alakítja. Így a naplót mint szöveget elemző irodalomtudósok sem tekinthetnek el attól a szituációtól, amelyben és ahogyan az keletkezik. Szintén az írásmódból adódik a naplónál feltételezett referencialitás: a naplóíró e feltevés szerint a valóságot, a szerző valóságos tapasztalatait, élményeit jegyzi le – és éppen ez okozza a naplók másik gyakori jellegzetességét: intimitásukat. Vagyis a naplóírók gyakorta tekintik írásukat „titkosnak”, egy olyan szövegnek, amelynél csupán egyetlen olvasóval – önmagukkal – kell számolniuk. Így tudatosan nem fogalmaznak meg naplójukkal kapcsolatban olyan célokat, melyeket az olvasókra történő ráhatással kívánnának elérni.¹⁷ Kettős Jolán naplója rögzíti az élményeket, de elsősorban önmaga számára, mintsem más olvasóknak – kulturális emlékezeti tárgyként pedig egyáltalán nem kíván fellépni. Az, hogy ennek a naplónak később mégis ilyen szerep jut, már nem a szerző szándékát követi. Kettős Jolán kiadott naplója a kopácsi közösségben reflektálttá és a háborús emlékezet reprezentánsává vált. Így ezt az írást ebben a sajátos kontextusban vizsgálom, választ keresve arra a kérdésre, hogy a helyi olvasóközönség miként viszonyul hozzá, megjelenése mennyiben járult hozzá az emlékek elbeszélhetőségéhez.

3. *„Majd úgy visszaemlékszek rá, hogy mi is volt”¹⁸
– A napló a személyes használatban*

A délszláv háború emlékeit a Drávaszögben elsősorban a naplók mint személyes, saját életvilág tapasztalataiból származó lejegyzések őrzik írásban. Ezek a népi irodalom, a kishagyomány termékei, szemben a magaskultúra részeként számon tartott nagyhagyománnyal.¹⁹ Annak, hogy élet-

¹⁷ Lásd. Varga Zoltán, Z.: A lélek napi postája, a lélek napos tájai. *Kalligram* 2001/2–3. 23–28. Itt: 26–27.

¹⁸ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

¹⁹ Lásd: Robert Redfield modelljét, idézi Burke, Peter: Népi kultúra a kora újkori Európában. In: Faragó Tamás (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században*. II. Dico Kiadó – Új Mandátum Kiadó: Budapest. 2004. 8–35. [8.] Keszeg Vilmos: Irodalom a regionális kultúrában (Balázs Ferenc: Zöld árvíz). In:

rajzi ihletésű, az énelbeszélés körébe tartozó műfajok közvetítik az emlékezetet, további, a szövegek olvashatóságában és „használatában” megjelenő következményei is vannak, amint majd a későbbiekben látni fogjuk.

Kettős Jolán naplója mellett Kopácson több írásos feljegyzés is található, melyek a délszláv háború emlékeit rögzítik.²⁰ Ezek – főként szintén naplók, visszaemlékezések vagy dokumentációk – egyelőre olyan asztalfiókban rejtegetett irományok, melyeket szerzőik nem szánnak nyilvánosság elé, értékük felől sincsenek meggyőződve, így olvasójuk sem akadt még. „*Hogy miket írtam? Miket írhattam? Hát, azt, hogy mit főztem, hogy a gyerekeim hova mentek. Vagy éppen milyen hangulatba voltunk. Ilyen. Amit egy egyszerű asszony ír*” – meséli nekem egy kopácsi beszélgetőtársam. Naplóját, amelynek terjedelme több határidőnaplót és iskolás füzetet, „irkát” tesz ki, egyelőre nem kívánja nyilvánosság elé tárni. Hiszen abban nagyrészt „csak asszonyi dolgok” vannak, melyek nem nyomtatott könyvbe valók. Talán nyugdíjas éveiben majd „tisztázza” iratait, saját cenzúrája alá vetve azokat, újraírja naplóját. Ebben az attitűdben visszaköszön az, amit Keszeg Vilmos ír a falusi közösségek könyvhöz való viszonyáról Győri Klára széki asszony biográfiájával kapcsolatban: „A Győri Klára könyve elleni tiltakozás egyik oka az írás, az írott szöveg státusában bekövetkezett felértékelődés. (...) Győri Klára élete ugyanis nem könyvbe való. Mindezen, ami írva van, ellenőrzöttnek és igaznak kell lennie. Ez az ellenőrzöttség biztosítja a könyvnek a tekintélyt.”²¹ Ahogy Győri Klára élete és a székiekről közölt pletykái nem valók nyomtatott könyvbe a helyi közösség megítélése szerint, ugyanezen okokból nem tartja beszélgetőtársam saját naplójának intim, magánéleti és a könyvhez illő emelkedett mondanivalóhoz képest közönségesnek ítélt szövegrészeit nyomtatásra késznek. Kettős Jolán naplója is csupán egy lenne ezek közül a rejtegetett naplók közül, ha nem került volna felfedezésre és kiadásra, melynek következtében kikerült a személyes használatból.

Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS: Kolozsvár. 2002. 179–204. [183.]

²⁰ Emellett még egy kiadott naplóról volna érdemes ehelyütt beszélni, melyet a bevezetőben is idéztem: Pataky András *Rettegő türelem. Szabálytalan napló a XX. század utolsó évtizedéből*. című írása (Siklós, 1997.). Erről azonban helyszúke miatt most nem szólok. Egy rövid elemzés idejéig kitértem rá, előbb hivatkoztam, megjelenés alatt álló tanulmányomban.

²¹ Keszeg Vilmos: Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony „pere”. In: Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS: Kolozsvár. 2002. 147–178. [171.]

A napló szerzője, Kettős Dezsóné Ferenc Jolán²² kopácsi lakos, önmagát „egyszerű parasztasszonynak” nevezi, ami a faluban azt jelenti, munkáját a háztartásban és a háztáji gazdaságban végzi, zöldséget, gyümölcsöt és virágot termeszt „a földön”.²³ Egy leánya, három leányunokája van. „Jolán néni” – ahogy az idős asszonyt a falubeliek hívják – azzal emelkedett ki közösségéből, hogy „egyszerű”, csupán elemi iskolát végzett asszonyként naplót vezetett a délszláv háború időszakában. Naplója 1991. augusztus 6-án kezdődik és 1998. január 16-án zárul. A köztes időszakban majd minden napról készített feljegyzéseket. Kettős Jolán a háborút otthonmaradóként élte meg: férjével, lányával, vejével és legkisebb unokájával együtt Kopácson, férje régi szülői házában maradt a háborús évek alatt. A két idősebb leányunokát Magyarországra menekítették.

A kutató azonnal felmerülő kérdése, hogy vajon milyen célból készült el ez a napló? Mi készítetett egy egyébként fizikai munkát végző falusi asszonyt az írásra? Lábadi Károly etnográfusnak, a napló publikálójának interpretációja szerint a szerző unokái számára készítette feljegyzéseit. „A háború szorította rá, önként vállalt fogadalma adott kezébe tollat, hogy külhonba menekített unokáinak leírjon minden fontosat.”²⁴ Kettős Jolán azonban a vele készített későbbi interjúkban nem beszél e fogadalomról, helyette a napló dokumentációs és terápiás funkcióját emeli ki. „A lányokat elvitték Pécsre, és akkor én aznap, vasárnap délután mindjárt egy papírra ráírtam, na, hogy mikor vitték el. (...) Régebben is szerettem írni. '64-be meghalt egy öreg nagynénim, fogtam egy noteszt, beleírtam. Utána beleírtam a másikat. 40 éve, hogy írom, hogy ki halt meg!”²⁵ „Hát, könnyebb talán, vagy mit tudom én--- Nem is tudom. Nem is a könnyűség, hanem

²² Ez a szerzői név szerepel a Lábadi Károly által szerkesztett kötetben: Kettős Dezsóné Ferenc Jolán: Borult, homályos idő... In: Lábadi Károly: *Szétszórásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998*. Timp Kiadó – MESZ: Budapest–Zágráb. 2004. 217–544. Továbbiakban az Új Magyar Képes Újság szerinti rövidebb megnevezéssel élek: Kettős Jolán.

²³ Kopácson a halászat mint legfőbb kereseti lehetőség megszűnése után a földiasítás kertészet terjedt el, amelyet az idősebb és a középső generáció a mai napig űz. A kopácsiak főként primőr zöldségek (paprika, paradicsom, retek stb.) és őrölt paprika előállításával foglalkoznak, egyes családok pedig a virágtermesztésre specializálódtak. Termékeiket az észéki piacokon értékesítik. A „kopácsi paradicsom” mára már fogalomává vált a horvátországi Baranjában.

²⁴ Lábadi Károly: Naplóvivők. In: Lábadi Károly: *Szétszórásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998*. Timp Kiadó – MESZ: Budapest–Zágráb. 2004. 41–49. [43.]

²⁵ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

*mikor már egyszer elkezdtem írni, akkor egy-két hónapig-- akkor meg nem tudtam abbahagyni!*²⁶ Dan P. McAdams kiemeli a naplónak eme öngyógyító funkcióját: „Nyilvánvaló, hogy a naplóbeli történetalkotás terápiás feladat, ami segít az egyén személyes problémáinak megoldásában, miközben előmozdítja a fejlődést és a személyes intergrációt.”²⁷ Juliet Mitchell pedig az írást a szóbeli elbeszélés helyettesítőjeként tartja fontos terápiás eszköznek, mivel itt nincs szükség a hallgatóságra. „Minthogy az írás reflexív tevékenység, be kell látni annak a lehetőségét, hogy a másik, a címzett nincs jelen. Beszélni hallgatóság nélkül »örület« - írni annak tudatában, hogy talán nem lesz olvasónk »ésszerű dolog.«²⁸ A háborús időszakban a horvátországi magyarok számára kockázatos vállalkozás lett volna beszélni élethelyzetükről. A panaszok, amelyek a nyilvánosság előtt nem jelenhettek meg, a naplókba kerültek lejegyzésre. Egy olyan krízishelyzetben, mint a háború különösen felértékelődik a rendszeres írás (amit nem lehet abbahagyni) problémamegoldó vagy -feloldó funkciója. Nem véletlen, hogy a kopácsi közösségben is megszorodtak a naplóiírók (mind az otthonmaradók, mind a menekültek között). Egy további, ezzel összefüggő funkciója a vizsgált naplónak, hogy a szelektív memória veszélyét hártja el: fenntartja a pontos, aprólékos tapasztalatokat, hogy később „pontosabb” emlékezést tegyen lehetővé a naplóíró számára. „*Majd úgy visszaemlékszek rá, hogy mi is volt.*” – mondja Kettős Jolán a naplójáról²⁹. Görömbei András a naplóírás ösztönzői között nevezi meg a dokumentálást, a történelem, a tények megörökítését.³⁰ Kettős Jolán naplója esetében is működik ez az ösztönzés, bár ő nem kíván részt venni a történelmi diskurzusban. A dokumentálást, az események rögzítését sokkal inkább saját maga, illetve szűkebb közössége számára végzi. „*És akkor hát ezt nem vezette senki sem, és tudták, hogy én biztos fölírtam, mikor kész lett, akkor ezt a papírt elvitték.*”³¹

Mindezeket a funkciókat ugyan számba vehetjük, hogy felfedezzük a naplóírás okát, ám nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Kettős Jolán

²⁶ Uő.

²⁷ McAdams, Dan P.: A történet jelentése az irodalomban és az életben. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó: Budapest. 2002. 157–174. [161.]

²⁸ Mitchell, Juliet: Trauma, felismerés és a nyelv helye. *Thalassa* 1999/2–3. 83–106. [79.]

²⁹ Interjú Kettős Jolánval, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

³⁰ Lásd. Görömbei András: A naplóforma mai változatai. *Alföld* 1993/2. 56–61.

³¹ Interjú Kettős Jolánval, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

nem tudatos céllal fogalmazta meg naplóját, számára az írás célja nem a nyilvánosság elé tárás volt. Magánaplójának mások általi olvasatakor első reakciója a szégyenérzet volt. Ezért a napló kiadására sem törekedett, sokáig létezését is titkolta. Amikor a kézirat mégis előkerült, először a hozzá legközelebb álló családtagok olvashattak bele, majd nem sokára megjelent a gyűjtőmunkát végző etnográfus, és nyomában az újságírók, riporterek. A magánjellegű napló egyre szélesebb körben válhatott ismertté, olvasottá.

4. „Képzeld, megjelent a könyved!”³²

– *A napló használata az etnográfiai tudományos mezőben*

Amikor az etnográfus terepmunkája során felfedezi és begyűjti a kéziratot, akkor egy általa értéknek tekintett tárgyat kíván „megmenteni”. Ez a „megmentő etnográfia”³³ a mások számára végez értékményt – a magánapló esetében az olvasók számára kerül megmentésre az írás. Kettős Jolán az etnográfusi beavatkozásáig maga rendelkezhetett kézírata felett: dönthetett abban, ki olvashatja, ki elől titkolja el, vagy akár választhatta volna azt is, hogy megsemmisíti szövegét. Ezt a döntés veszi ki a kezéből az etnográfus, aki igényt formál írására. Az olvasók ekkor még elsősorban magyarországi és horvátországi magyar értelmiségi körökből, illetve az etnográfusi szakmából kerültek ki, tehát nem a közösségekben érintettek számára, hanem a külső megismerőknek vált hozzáférhetővé. Kettős Jolán naplóját Lábadi Károly etnográfus fedezte fel, aki egy gyűjtőútján szerzett tudomást a napló létezéséről, és kölcsönkérte az asszonytól a kéziratokat. Kettős Jolán, miután átadta kéziratát, nem követte figyelemmel írásának sorsát. Egyrészt akadályozta ebben tájékozatlansága és hiányzó kapcsolati tőkéje abban a tudományos mezőben, amely átveszi az irányítást a gyűjtött anyag (így az ő írása) felett.

³² Uő.

³³ James Clifford az etnográfiai gyűjtés kapcsán beszél a „megmentő etnográfia-ról” mint reprezentációs gyakorlatról. „A Másik elveszik, felbomlik térben és időben, de a szövegben rögzítve megmenekül.” Clifford itt szövegről mint etnográfiai leírásról beszél. Kettős Jolán naplója esetében is egy ilyen etnográfiai szöveg jön létre: a kéziratnak a publikált szöveggé formálása és tanulmánykötetbe helyezése által. Lásd: Clifford, James: Az etnográfiai allegóriáról. In: Thomka Beáta, N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 151–179. [169.]

Másrészt a tudatos szerzői stratégiák hiánya következtében sem ellenőrizte írásának használatát. Így csupán utólag, egy ismerősétől értesült arról is, hogy Lábadi Károly gyűjtése részeként az olvasók elé tárta az ő naplóját is *„Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998”* című könyvében.³⁴ A könyv bemutatója Budapesten volt, melyre a szerző/szerkesztő Lábadi Károly több, a magyar fővárosban élő drávaszögi magyart is meghívott, köztük Kettős Jolán ismerősét is, aki hírül vitte a napló publikálását. *„Először könyvbe jelent meg, aztán most az újságba. Egyáltalán nem gondoltam, mert nagyon sokáig őrizgettem, tartogattam. (...) Nem is látták. Nem is látta egyáltalába egyik se. Mert én nem mutattam. Nem is vették figyelembe, hogy én írom”*³⁵ *„És innen került az a N. M. tanárnő. Ott van Pesten. (...) egy pesti asszony, ilyen idős mint én, aztat meghívták oda a bemutatóra. És az jött ide hozzám, hogy gratulál, hogy: »Képzeld, megjelent a könyved! Hát, a neved van rajta! « »Jaj! « - mondom.”*³⁶ Kettős Jolán sérelmezte, hogy őt, akinek írása szerepel a kötetben, nem hívták meg a könyvbemutatóra, sőt, hozzájárulását sem kérték a napló kiadásához.³⁷ Legkisebbik unokája ekkor éppen Budapesten végezte felsőfokú tanulmányait, azonban ő sem tudott a könyvbemutatóról, amit Kettős Jolán szintén felrótt az etnográfusnak: *„És ott meg nem értesítetek. Pedig a legkisebb unokám, az ott jár Pesten iskolába.”*³⁸ Később – Kettős Jolán elmondása szerint – Lábadi Károly meglátogatta az idős asszonyt Kopácson, és vitt neki tiszteletpéldányt a könyvből.

A publikálás körülményei, valamint az a tapasztalat, hogy az etnográfus az ő kéziratát saját gyűjtéseként (tulajdonaként) kezeli, felébresztették Kettős Jolánban az igényt saját szerzőségének kialakítására és visszakeresésére. Ezzel együtt elindult egy olyan polémia a szerzőség kérdése körül, amely a kutató és az adatközlő viszonya szempontjából végzetesnek tűnik. Lábadi Károly a naplót könyvében nem mint önálló (szerzőségi jogokkal bíró) szépirodalmi alkotást közölte, hanem mint egy általa fellelt és feldolgozott forrást. Az etnográfus védelmében el kell mondanunk, hogy nem iktatta ki teljes mértékben a szerzőséget, hiszen

³⁴ Lábadi Károly: *„Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998.”* Timp Kiadó – MESZ: Budapest-Zágráb. 2004.

³⁵ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

³⁶ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április és 2008. január, Kopács, készítette a szerző.

³⁷ Hozzá kell tennünk, hogy a kézirat átadásának körülményeiről nincsenek pontosabb információink. Kettős Jolán mindenestre nem emlékszik, hogy Lábadi Károly szólt volna arról, hogy milyen szándékai vannak a kézirattal.

³⁸ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, készítette a szerző.

minden, a könyvben megjelent napló és vers esetében megjelölte a szerzőt, továbbá az írásokhoz kapcsolódó tanulmányaiban szerzőnek nevezi meg a szövegek íróit.³⁹ Ugyanakkor a könyv borítóján szerzőként (nem szerkesztőként) szerepel, és Kettős Jolán elbeszélése szerint sem nem kérte az ő hozzájárulását a szöveg megjelenéséhez, sem nem hívta meg őt a könyvbemutatóra.⁴⁰

A kutató és adatközlője közötti intenzív kapcsolat hiányában valóban úgy tűnik, mintha a vita a napló birtoklásáról zajlana, hiszen nem jöhet létre az a fajta többszerzőjűség, amelyről Edward M. Bruner beszél az etnográfiai szövegek kapcsán: „Etnográfiáink többszerzőjűek, nemcsak azért, mert az adatközlők ismeretek átadásával járulnak hozzá a szövegek megírásához, hanem azért is, mert (...) az etnográfus és az adatközlő közösen birtokolja ugyanazokat a narratívákat.”⁴¹ A naplónak Bruner értelmében akkor lehetne több szerzője – a vagy-vagy alapú vita helyett –, ha a kézirat szerzője és az etnográfus együttműködve alakította volna ki a publikálásra szánt szöveget. A szerzőség körüli vita felerősödésének további oka, hogy Lábadi Károly kötete az etnográfia és a szépirodalom határmezsgyéjét képezi azáltal, hogy olyan szövegeket közöl etnográfiai gyűjtésként, amelyeket szerzőik irodalmi műnek tekintettek, legalábbis most, a megjelenés után annak tekintenek. Így, míg az etnográfia a gyűjtőt definiálja szerzőként⁴², addig az irodalmi diskurzus szerint a szövegírók tekinthetők annak.

³⁹ Lábadi Károly: Naplóvivők. In: Lábadi Károly: *Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998*. Timp Kiadó – MESZ: Budapest–Zágráb. 2004. 41–49. Lábadi Károly: Verselők. In: Lábadi Károly: *Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998*. Timp Kiadó – MESZ: Budapest–Zágráb. 2004. 611–616.

⁴⁰ A napló történetét itt Kettős Jolán narratívája szerint ismerhetjük meg. Nyilvánvalóan létezik egy másik fontos narratíva is: az etnográfusé. Lábadi Károly kérésére, hogy tárja fel az ő nézőpontját, egyelőre sajnos nem teljesítette, ám ígéretet tett erre. Az etnográfus narratívájának ismerete feltehetően árnyalná e történetet, ennek hiányában azonban csak figyelmeztetni szeretnék arra, hogy itt csupán az eset egyik érintettjének nézőpontja kerülhetett kifejtésre.

⁴¹ Bruner, Edward, M.: Az etnográfia mint narratíva. In: Thomka Beáta, N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 181–196. [190.]

⁴² Clifford Geertz egy tanulmányában részletesen foglalkozik az etnográfiai szerzőség problémájával, hiszen – amint kifejti – az etnográfiaát gyakran kezelik az (szép) irodalomhoz hasonlóan, és az etnográfiai írások ugyanolyan szerzői identitást, szignatúrát és szerzői jelenlétet igényelnek. Lásd: Geertz, Clifford: Jelen lenni: az

A szerzőség, birtoklás és használat körüli vitán túl látnunk kell, hogy Lábadi Károly kötete a tágabb olvasóközönség számára valóban „értéket mentett”. A „*Szétészóratásban...*” című szerkesztett kötetben Kettős Jolán írása mellett két további napló is megjelent Németh Ferencné Botyka Julianna, várdaróci lakos és Dékány Zsuzsanna, csúzai tanárnő tollából. A szerkesztett kötetben a három napló mellett drávaszögi verselők költeményei és az Eszéki Rádió 1993. október 21–24-i és 26-i üzenetei is helyet kapnak, így adva egy áttekinthető jellegű szöveges forrásanyagot a délszláv háború magyar vonatkozású tapasztalataihoz. Az írásos forrásokat egészíti ki az a néhány illusztratív jellegű fotó (alkotójuk Lábadi Károly) és gyermekrajz, amely a kötet végén található. Lábadi Károly gyűjteménye egyike azon néhány kiemelkedő forrásnak, amelyből megismerhetjük a horvátországi magyarok délszláv háborúval kapcsolatos tapasztalatait, emlékeit. Ebbe a sorba illeszkedik még Pataky András „szabálytalan naplója”⁴³, Csörgits József, a Magyar Képes Újság egykori szerkesztőjének írása⁴⁴, Baráth Árpád felmérései⁴⁵, Arday Lajos egy társadalomtudományos írásokat egybegyűjtő kötete⁴⁶ és Lágler Péter tanulmánya Kórógyról⁴⁷. A rövid felsorolásból is láthatjuk azt, hogy a horvátországi magyar „otthonmaradók”, a délszláv háborúról személyes tapasztalatot szerzett lakosság hangja mennyire „csendes” a háborús diskurzusban. Lábadi kötete ezt a hangot erősíti fel – különösen azzal az eljárásmóddal, hogy a tanúkat személyesen szólaltatja meg írásaikon keresztül. Így nem csupán az olvasóknak nyújt értéket, de a szövegírók közösségeit is támogatja saját tapasztalataik reprezentációjában.

antropológia és az írás helyszíne. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó: Budapest. 1994. 352–368.

⁴³ Pataky András: *Rettegő türelem. Szabálytalan napló a 20. század utolsó évtizedéből*. Magánkiadás: Siklós. 1997.

⁴⁴ Csörgits József: *Tarkónlőtt világ: a horvátországi magyarság háborús szenvedései*. Magyar Nyelv- és Kultúra Nemzetközi Társasága: Budapest. 2002.

⁴⁵ Baráth Árpád: Magyarok a világban: A horvátországi magyarság veszteségei a délszláv háborúban 1991 – 1996. In: Sándor László (szerk.): *Érintkező kultúrák, kisebbségi értékek: (identitás, kultúra, kisebbség): magyar-horvát-szlovén kisebbségi tanulmányok*. MTA Pécsi Akadémiai Bizottság: Pécs. 2001. 127–138.; Baráth Árpád: Progress Report – '98. <http://lgi.osi.hu/ethnic/relations/barath/index.html> Letöltés időpontja: 2008. 02. 26

⁴⁶ Arday Lajos: A horvátországi magyarok története. In: Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Teleki László Alapítvány: Budapest. 1994. 9–34.

⁴⁷ Lágler Péter: Kórógy - egy kelet-szlavóniai magyar falu és lakói a délszláv háborúban. *REGIO* 8. 1997/2. 121–162.

Kettős Jolán eredeti naplóját kézzel írta, több iskolai füzetbe („irkába”), ez képezi az alapját a publikált szövegváltozatnak. „*Hát körülbelül ilyen vastag, vagy még vastagabb írka. Harminc... harminc írka is volt. Rendes iskolai. Volt, ami nagyobb, volt, ami kisebb volt.*”⁴⁸ Lábadi Károly a szerkesztés-kor az eredeti, autentikus szöveg megtartására törekedett – ebben természetesen benne foglaltatnak a fogalmazás egyszerűsége, a helyesírási hibák egy része vagy a tájnyelvi elemek, melyeket a szerkesztő lábjegyzetekben magyaráz. Ez a szerkesztési elv megfelel az etnográfia által előírt módszereknek, és a tudományos mezőt alkotó olvasóközönség számára egyfajta különleges csemegét jelenthet. Lábadi Károly a kötetben néhány sor erejéig bepillantást enged a szerkesztői folyamatokba, bár ezekből csupán a helyesírással kapcsolatos eljárásmodokról szerezhetünk tudomást. „A három naplót megközelítően betűhíven adjuk közre, azonban a kiadó kérésére és a könnyebb olvashatóság kedvéért a magánhangzók és mássalhangzók hosszúságát egységesítettük, ezáltal eloszlott a félreérthetőség veszélye, hogy ortográfiai hiba folytán némely szó más értelmet kapjon (...). Volt naplóíró, aki írásában sohasem használta a szavakban az ly-t, nála meghagytuk a hang j-s jelölését. A betűkihagyásokat pótoltuk. Egy-egy szó csupa nagybetűs írása – akárcsak a nevek írásmódja – változatlan maradt, mivel a szerző fontosságukat ezzel kívánta kifejezni. A központozást a mai helyesíráshoz igazítottuk.”⁴⁹ Lábadi Károly tehát forrásként kezeli a kéziratos naplókat, ezeket a lehető legeredetibb formájukban igyekszik publikálni, csupán minimális, szükségszerű beavatkozással. Ez a közlésmód azonban a forrásanyagok olvasásához nem szokott szerző és családtagjai számára inkább bosszantóan hatott egyes szöveghelyeken megtartott helyesírási hibáival, szerkezetnélküliségével és különösen az eredeti nevek kompromittáló megtartásával – ez utóbbit többször is problémaként emlegették beszélgetéseink során.

Amit Lábadi Károly még hozzátesz a naplóhoz, az a cím: „Borult, homályos idő...”. Hogy ez saját beavatkozása a szövegbe, kiderül a naplók elé írt kommentárból is: „Címet egyedül Dékány Zsuzsanna adott feljegyzéseinek, a másik két szerző naplója élére a szövegükből választottunk idézetet.”⁵⁰ Úgy tűnik, a választott cím nem vált a szöveg reprezen-

⁴⁸ Interjú Kettős Jolánnal, 2008. január, Kopács, készítette a szerző.

⁴⁹ Lábadi Károly: Naplónvívők. In: Lábadi Károly: *Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsildözöttése a háborúban, 1991–1998.* Timp Kiadó – MESZ: Budapest–Zágráb. 2004. 41–49. [49.]

⁵⁰ Uő. 49.

tálójává: sem Kettős Jolán, sem más kopácsiak nem nevezik meg a naplót a cím után, kizárólag a szerző neve után. Ez nem feltétlenül a címválasztás hibáját mutatja, inkább azt, hogy a napló esetében a szerző személye jelenti a referenciapontot – különösen az őt ismerő kopácsi közösségben. Lábadi Károly lábjegyzeteket is fűz a naplókhoz. Ezekben etnográfusként magyarázza az olvasók számára a tájnyelvi szavakat, kifejezéseket, valamint a politikai helyzetről, háborúról szóló kommentárokat egészíti ki saját megjegyzésével, ismertet a feljegyzett politikusok kiléte felől, illetve a félreérthető részeket pontosítja: „*A Cigány Bránkanak a lábát és a kezét elvitte a Gránát a Beljei Csingilinginél.*”⁵¹ *Lábjegyzet: „¹Csárda Bellyénél.*”⁵¹

A napló szövegének teljességével kapcsolatban is felmerülnek kétségek, melyeket maga a szerző táplál. Kettős Jolán elmondása szerint a könyvben megjelent változat sem teljes, vannak részek, amiket nem talál meg benne. „*(...) mert nem ennyit írtam ám én bele, ami az újságban van, meg ami még a könyvben is van, hanem még abból sokat le is... amint hát olvastam a könyvet is, hogy minden hónap végén írtam, hogy drága [legidősebb unokájának neve], meg [középső unokájának neve]... ezeket semmit se írtak már.*”⁵² Kettős Jolán állítását igazolni nem tudja, mivel eredeti kéziratai még nem kerültek újra vissza tulajdonába – így számunkra is csupán a publikált szövegváltozat áll rendelkezésre a megismeréshez. A napló használatában nyomon követhetjük ezeket a különböző célokhoz igazított átirásokat. „Az adatok immár szövegről szövegre is vándorolhatnak az írásba foglalásból átirás, újraírás lesz. Az adatközlő és a kutató a kulturális alkotások olvasói és újraírói is egyben.” – írja James Clifford.⁵³ Kettős Jolán és közössége is kommentárokkal látja el a kötetben megjelent szöveget – a naplóíró ezzel saját státusát, szerepét igyekszik kialakítani ebben a történetben, közössége pedig használatba veszi a szöveget. Továbbá, ugyanígy értékesíti a naplót a közösséget képviselő média is, s ezáltal létrejön egy további szövegváltozat is.

⁵¹ Kettős Dezsőné Ferenc Jolán: Borult, homályos idő... In: Lábadi Károly: *Szét-szórásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998*. Timp Kiadó – MESZ: Budapest–Zágráb. 2004. 217–544. [252.]

⁵² Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

⁵³ Clifford, James: Az etnográfiai allegóriáról. In: Thomka Beáta, N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 151–179. [174.]

5. „Hát az újságba’ a nevem”
– *A napló használata a médiában*

A napló első publikálása még csupán a szerzőség megkérdőjelezése, a szövegnek a szerző kiiktatásával történő használata következtében okozott Kettős Jolánnak egy új, feldolgozandó helyzetet, mellyel szembe kellett néznie. Ennek a publikációnak a közvetlen hatásait kevésbé érzékelté – néhány érdeklődő újságíró és riportert leszámítva nem találkozott olvasóközönségével, és saját közösségéből sem sokan találkozhattak a könyvvel.

Azonban a szöveg iránt érdeklődést mutatott a sajtó is. Így a napló megjelent a horvátországi Új Magyar Képes Újság (ÚMKÚ)⁵⁴ hasábjain kivonatolva, folytatásokban. A folytatások 2005. március 3-a és 2005. augusztus 11-e között jelentek meg heti rendszerességgel. A napló így a hetilap 20 számában szerepelt: 2005/9-estől a 2005/30-asig, azonban kimaradt a 2005/19-i számból a helyhatósági választások hírei miatt. Viszont a 2005/20-as a megszokotthoz képest kétszeres terjedelmű részletet közölt.⁵⁵ A helyi újságban való megjelenésnek kettős célja volt: egyrészt az érintett közösséget is a napló olvasóközönségévé kívánta tenni, hogy a szöveg ne csupán a tudományos mezőben kerüljön használatba; másrészt Kettős Jolán egyik, újságíró rokona a sajtóban való közléssel kívánta helyreállítani az asszony szerzői státusát.

A megjelentetés aktusával tehát az Új Magyar Képes Újság végezte el a szerzőség korrigálását, amely „elsőkötetes szerzőként” mutatta be Kettős Jolánt a napló közlésekor, sőt felülírta Lábadí Károly szerkesztett kötetének szerzőségét is: „Elsőkötetes szerzőnk – a Szétszórásban társszerzője (...)”⁵⁶ A szerzőség általi jogot igyekszik alátámasztani az ÚMKÚ azon eljárása is, hogy a naplószöveget, mely a Lábadí-féle változatból keletkezett, saját címmel („Kettős Jolán naplója”) közli. Tehát a forrást Kettős Jolán írásaként kezelik, nem Lábadí Károly etnográfiai közléseként. Az általuk közreadott szöveg közvetlen forrását (amely

⁵⁴ Horvátországi magyar hetilap. Kiadja a HunCro Sajtó és Nyomdaipari Kft. (igazgató: Pasza Árpád), a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége megbízásából, a Horvát Köztársaság állami költségvetésének anyagi támogatásával. Főszerkesztő: Kriják Krisztina; főszerkesztő-helyettes: Micheli Tünde.

⁵⁵ Forrás: <http://www.hhrf.org/umku/> Sajnos az archívumban nem érhető el a március 31-i, illetve a május 5-i szám, így az ezekben szereplő napló-részletekről egyelőre nem tudok beszámolni.

⁵⁶ Forrás: Új Magyar Képes Újság, 2005/9 <http://www.hhrf.org/umku/0509/index.htm>.

az irkák hiányában Lábadi Károly szerkesztett kötete) is csupán a Kettős Jolánnal készült interjúból tudhatja meg az olvasó. A kötetre később sincs utalás az egyes részek megjelenésekor. Ebben az interjúban a szerzőként nyilatkozó Kettős Jolán ismét visszatér a szöveg tulajdonának kérdésére, és leszögezi saját jogait felette, amikor a riporter megemlíti a napló eredeti publikálási helyét. *„Ennek semmi akadálya, noha a könyv szerkesztője és kiadója a naplóm bármilyen eljárással történő sokszorosítási jogát fenntartja saját magának, amit nem tudok pontosan értelmezni. Én az eredeti kéziratot véleményezésre átadtam Lábadi úrnak, aki azóta egyszer meglátogatott – tavaly nyáron –, amikor már kiderült, tudok róla, hogy kiadta a naplóm, és meglepett egy tiszteletpéldánnyal. A Szétszóratásban tavalyi budapesti könyvbe-mutatójára sem hívott meg a kiadvány szerkesztője, előkészítője.”*⁵⁷

A megjelenés az Új Magyar Képes Újságban ugyanolyan váratlanul érte a szerzőt saját elmondása szerint.⁵⁸ Családtagjai meglepetésnek szánták neki a saját neve alatt történő publikációt, örömet szerettek volna okozni ezzel, ám Kettős Jolán első reakciója inkább az ijedelem és fizikailag is jelentkező sokk volt: *„Hát, aztán mutatja a [név] az újságot. Én elkezdtem olvasni. Én olyan nagyon rosszul voltam! Ennekem a szívem elkezdett verni! (...) Én hideg vízben mosakodtam, de én úgy remegtem! Én- annyira rosszullett fogott el! Mert jól van, akik a könyvet olvasik. Itt nem, itt csak egy páran olvasik. Hanem hát az újságban! (...) Hogy hát az újságba a nevem, és akkor ezt nem tudom hány ezer példányban mindenhol olvassák az én nevemet. (...)”*⁵⁹ Kettős Jolánt lelkileg igen megviselte a naplónak az olvasók elé kerülése – amint ez nyilatkozataiból is kitűnik. A hetilapban közölt naplót sokkal nyilvánosabbnak tekinti, mint a könyvet, noha az Új Magyar Képes Újságban csak néhány, sokkal erősebben megszűrt, cenzúrázott részlet jelent meg. Azonban az újság által naplója a drávaszögi falusi közösségekben sokkal ismertebb lett, mint az inkább értelmiségi közönségnek szánt könyv által. Reakcióiból úgy tűnik, valóban nem számolt azzal a lehetőséggel,

⁵⁷ Forrás: Új Magyar Képes Újság, 2005/9 <http://www.hhrf.org/umku/0509/index.htm>.

⁵⁸ Itt némi ellentmondás mutatkozik abban, hogy egyrészt Kettős Jolán nyilatkozott az újságnak a naplóról az első részlet megjelenése előtt; másrészt viszont az interjúban, amit készítettem vele, azt állította, hogy nem tudott arról, hogy a napló meg fog jelenni az újságban. Az újságban közölt interjúrészlet szövegezése arra utal, hogy az nem szó szerinti nyilatkozata Kettős Jolánnak, hanem talán egy beszélgetés utólagos rekonstrukciója. Szintén csak feltételezem, hogy Kettős Jolán számára a beszélgetéskor nem tudatosult, hogy interjút ad, hiszen rokonával beszélgetett.

⁵⁹ Interjú Kettős Jolánnal, 2008. január, Kopács, készítette a szerző.

hogy ez a napló nemcsak írva, hanem olvasva is lesz. Olvasóként csupán önmagát tételezte fel, aki az írás által emlékezik majd, és esetleg közelebbi családtagjait (bár eleinte elöttük is titkolta írását). Feltételezhetően inkább csupán a naplóban lejegyzett adatokat – ki halt meg, kit ért kár stb. – kívánta volna átadni a kopácsi közösségnek, de nem az eredeti szövegkontextusba ágyazva. A napló tehát egy olyan magánember írása, aki nem másoknak (az olvasónak) ír, hanem önmagát helyezi el ebbe a másik, olvasó szerepbe is. A szerzőség tudata csupán a napló megjelenése után alakult ki benne. Azt viszont már nem ő irányította, hogy a végül publikált szövegváltozat miként hat olvasóira – ebben a tekintetben már inkább a szerkesztők igyekeztek befolyást gyakorolni.

Az Új Magyar Képes Újságban megjelent szövegváltozat esetében már a családtagok kívánsága érvényesült: az újságírói gyakorlat bátran formálta a naplót „olvasmányosabbá” a hétköznapi emberek köréből kikerülő olvasóközönség számára. Az újságban megjelenő szöveg nem csupán megfogalmazásában átírt, de meglehetősen fragmentált is (melyet hol jeleznek az olvasóknak, hol nem). Az összefoglaló jelleget az egyes naplórészleteknek adott címek is mutatják, melyek részint a szöveg kiemelt (és így hangsúlyossá tett) idézetei, részint pedig a naplóban bemutatott háborús időszakokat jelölik: *A betelepítések hónapjai*, „*Karácsonyunk se lehetett...*”, „*A torkába kést szúrtak*”, *Itt dül a háború a fejünk felett*, *A szakállasok terrorjának újabb áldozata*, „*Alkalomadtán el foglak intézni, de akkor családostul!*”, *Tolvajok és harisnyás rablók*, *A laskói templom kis híján leégett*, *Vágató infláció*, „*A tetteseket nem sikerült előkeríteni*”, „*Ilyen lábbal még menekülni sem fogok tudni*”, *Békekötés és menekültáradat*, „*Nem uralkodhatnak felettiünk többé*”, *Vendégségben – odahaza*, „*Mindenkit várt a család, nem volt komplikáció...*”, „*Örülök, hogy hat év után újra telik és újjáéled a falu*”, *Lezárult egy hat és fél évig tartó időszak*. A címek a harmadik részlettől jelentek meg, az első két részlet esetében még a naplóírás idejét jelző évszám (1991) töltötte be a cím szerepét. A cím nélküli megoldás közelebb állt mind az eredeti naplóhoz, mind általában a napló műfajához, ahol a cím szövege nem irányítja rá a figyelmet a szövegfolyam egyes pontjaira. A címadás az újság szerkesztői részéről olyan beavatkozás, amely a részletek olvasatát is átalakítja. Hiszen a cím olvasói elvárásokat kódol a szöveggel szemben, ezeket az elvárásokat pedig a címadó irányítja, aki saját olvasata alapján összegzi a szöveg mondanivalóját az annak élére állított néhány szóban.

Az újság szerkesztői más tudatos, olykor pedig kevésbé következetes szerkesztési eljárást is alkalmaztak a napló közlésekor. Fontos szempont

volt számukra a napló olvashatóvá tétele. Az újság olvasóközönsége csekélyebb számban kerül ki az értelmiség köréből, többségük mezőgazdaságból élő falusi ember. Tehát ez a változat már nem a tudományos mezőben tevékenykedők elvárásainak kellett, hogy megfeleljen. Így a szerkesztők a naplót nem is a tudományos megismerés forrásaként kezelték, hanem alapanyagként, melyből olyan olvasmány formálható, amely a délszláv háborúra való emlékezést szolgálja. Ez a kiindulási szempont teszi lehetővé a szerkesztők számára, hogy bátran hozzányúljanak a szöveghez: a redundáns részeket (melyek nehézkessé teszik az olvasást), illetve az általuk lényegtelennek ítélt leírásokat töröljék, a szövevényes, többszörösen összetett mondatokat egyszerűsítsék, a megfogalmazást választékosabbá tegyék, a helyesírási hibákat (az olvasók nyelvének művelése nevében) javítsák. A szerkesztés egy további elve volt a szerző és családja életének intim részleteit feltáró részletek kihúzása, melyet maga a család is óhajtott. Olykor ez a cenzúra kiterjedt a nagyobb (kopácsi) közösségre is, de itt már nem következetes a végrehajtás. A neveket az ÚMKÚ-változat is meghagyta eredetiben, hiszen a Lábadi-féle kötetben már úgyis valódi nevükkel jelentek meg a falu és a környék lakosai. A másokkal kapcsolatos híreket, pletykákat olykor törölték, olykor viszont azok megjelennek az újságban is. Így kerülhetett például az újságba a következő részlet is: *„Ma hallottam azt is, hogy estefelé elvitték az idős Juhász Janit. Állítólag a Zoli fia hazaszökött Eszékéről, mert gárdista volt, és agyonlőtték az Alvég alatt az erdőben.”*⁶⁰

Mivel az Új Magyar Képes Újságban meghatározott terjedelem és időintervallum állt rendelkezésre a napló közléséhez, ez a korlát szintén meghatározta azt, miképpen tömörítik, emelik ki a „lényegget” a Lábadi-féle változat alapján. Így jön létre a forrásként felhasznált 325 oldalas Lábadi-féle variánsból egy nagyjából 40 oldalt kitevő kivonat. Ebben az összefoglalásban a lényegesebb időszakokat emelték ki, majd a kiválasztott szövegrészekben belül is további törléseket, tömörítéseket hajtottak végre. Bár a szerkesztők igyekeztek olvasmányosabbá tenni az írást, az átfogalmazás, szavak kicserélése következtében ezzel együtt a napló vesztett is a hiteléből a jobban odafigyelő olvasók számára. Így egyik beszélgetőtársam is megjegyezte: *„Én is olvastam a Jolán nénit az újságban. Hát, ugye, ő az ő módján leírta ezt. Meg szerintem, ahogy én eztet olvasom, (...) hogy ebbe nagyon sokat beleírt a [név] is, mert ezt nem hiszem,*

⁶⁰ Forrás: Új Magyar Képes Újság, 2005/12 <http://www.hhrf.org/umku/0512/index.htm>. Az idézetben megjelölt „gárdista” a falu egyik hősi halottja, neve szerepel a Kopácson felállított emléktáblán is.

*hogy a Jolán... Elég értelmes asszony ahhoz, de van ebbe a [név]-nek a keze is.*⁶¹ Amint látjuk, az eredeti szóhasználat megváltoztatása, a választékosabb mondatfűzés alkalmazása felkeltheti a gyanút a szöveg hitele felől azok számára, akik a mindennapokban is találkoznak és beszélgetnek a szerzővel.

Azért fontos tudatosítanunk az Új Magyar Képes Újság által elvégzett rövidítést, összefoglalást és stilisztikai, szóhasználatbeli leírást, mert a kopácsi és a drávaszögi magyar közösség főként a sajtóban közzétett változatot ismeri úgy, mint Kettős Jolán naplóját. Lábadi Károly könyve kevesekhez jutott el a falubeliek közül (bár létezéséről többen tudnak; sokan az én kezemben látták először a könyvet terepmunkám során). Ennek megfelelően a kopácsi olvasóközönség számára csak az előzetesen, Kettős Jolánnal készített interjúból tudatosult a szöveg más forrása, mely a napló első részletének közlésekor jelent meg a 2005. március 3-án.⁶² Az újságban bemutatott verzió töredékessége azonban kevésbé vált egyértelművé, a szöveget többnyire, mint az eredeti naplót olvassák.

6. *„azért szégyöltem, hogy a falusiak ottan kinevetnek”⁶³
– A napló használata a helyi közösségben*

A napló közösségi befogadását vizsgálva elsősorban a saját közösség mint olvasóközönség reakcióira helyezem a hangsúlyt. Hogyan olvassák e művet a kopácsiak, és hogyan használják fel saját emlékmunkájukban? E kérdés azért is lényeges, mivel az írásban rögzített emlékezet használatba vétele egyben egy újabb folyamatot indít el: a könyv médiumába bevéselt történetek saját lokális környezetükben is feldolgozásra kerülnek, melyek egyben saját referenciális keretüket is jelentik. Ezzel pedig vissza is kerülnek a szóbeliség közegébe: az érintett közösségben beszéd tárgyává lesznek. Így, bár az írásba foglalás rögzítettsége folytán valóban egy narratív sémát emel ki, és szűkíti az improvizáció és újítás lehetőségeit, egyben felkínálkozó útként jelenik meg az elbeszélhetetlenségből az

⁶¹ „Margit néni”, Kopács, 2005. augusztus, Kopács, készítette a szerző.

⁶² Egyébként az ÚMKÚ által közölt interjú egy része, mely röviden bemutatja olvasói számára a napló történetét újból megjelent a napló zárásakor, 2005. augusztus 11-én – igyekezve újból számot adni az időközben bekapcsolódó olvasók számára a szöveg eredetéről.

⁶³ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

elbeszélhetőség felé – amennyiben a közösség emlékeivel és identitásával összhangban áll az általa keretként kínált narratíva. Ennek a kommunikációs folyamatnak a fontosságát hangsúlyozza Keszeg Vilmos is: „A történeteket realitássá, a világ részévé az a társadalmi kommunikációs gyakorlat teszi, amely kialakítja, alakítja, használja őket, hol a társadalmi nyilvánosságban teremtve életteret számukra, hol egy közösség intim kommunikációs világában egyfajta ellentudatként forgalmazva őket.”⁶⁴ Tehát a napló publikálását követően a kopácsi közösségben az írásbeliség színteréből visszaszivárog a mindennapok szóbeli kommunikációjába, amelyben a közösség az olvasottakat (és egyben saját emlékeiket is) feldolgozza és használatba veszi. Ezt a társadalmi kommunikációs gyakorlatot vizsgálom meg a napló esetében.

A napló intenzív lokális olvasata elsősorban referenciális olvashatóságának köszönhető. A közösség tagjai keresik az általuk is személyesen átélt eseményeket vagy akár önmagukat is a naplóban. A naplóbejegyzések alkalmat kínálnak a közösségből kikerülő olvasóknak, hogy emlékezzenek az éppen megidézett háborús időszakokra.⁶⁵ És bár az újság fölött folytatott beszélgetésekben elsősorban az anekdotikus jelleget öltő fedőemlékek szólnak meg, a naplóban napról napra feljegyzett események az olvasókban felelevenítik az egykor átélt tapasztalatokat. Mivel Kettős Jolán leírásai a tudatos (olvasónak szóló) struktúra hiányában nélkülözik a kényszerítő narratív sémát is, ezáltal a szöveg használatán keresztül létrejöhet a délszláv háború egyfajta kommunikatív emlékezete. A kopácsi közösség az Új Magyar Képes Újságban hetente megjelenő részleteket folyamatosan figyelemmel kísérte. A szövegek hétről hétre újabb beszéd-témát kínáltak a kopácsiak számára. „*Volt, hogy már a boltban úgy beleolvastam, hogy: Na, mit ír megint a Jolán?*”⁶⁶

Ám a napló nem csupán azoknak ad lehetőséget emlékeik elbeszélésére, akik elsődleges tapasztalatokkal rendelkeznek a kopácsi háborús

⁶⁴ Keszeg Vilmos: A kisebbségi sors narratívumai. In: Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS: Kolozsvár. 2002. 257–309. [257.]

⁶⁵ Ahogy a Gergen-házaspár felhívja rá a figyelmet: „Amint tehát a narratívumok a nyilvánosság terében megvalósulnak, ki vannak téve a társadalmi értékelésnek és az ebből adódó megformálásnak.” Lásd: Gergen, Kenneth J. – Gergen, Mary M.: A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó: Budapest. 2001. 77–119. [99.]

⁶⁶ Résztvevő megfigyelés, 2005. augusztus, készítette a szerző.

évekről, hanem a menekültek is ismeretet nyerhetnek belőle az otthonmaradók eltérő élményeiről. Ahogy Kettős Jolán felidézi egy ismerőse kommentárját a naplóról: *„Egy asszony mondta nekem: »Tudod, alig várjuk már a csütörtököt. Hogy este elmenjünk a boltba, hogy meghozták-e már az újságot! Jaj, hát ez történt Kopácson!« Mert ők is mindjárt elmentek Magyarba, és akkor ők nem tudták ezeket a lövöldözéseket, hogy mi volt valójában. És el vannak rajta csudálkozva, hogy: »Nahát! «.*⁶⁷

A napló befogadói használata azáltal segíti a kommunikatív emlékezet létrejöttét, hogy olvasóit vitára és emlékezésre sarkallja. Bár a napló fogadtatása alapvetően pozitív volt, Kettős Jolán mint naplóróló esetében – mivel nem egy falubeli tekintélyről van szó, hanem egy közülük való idős asszonyról – a hitelesség megkérdőjelezhető az olvasók által. Így például egy beszélgetőtársam kétségeit fejezte ki a napló 1991. évi karácsonyi bejegyzésével kapcsolatban: *„Én emlékszem, hogy harangoztak még bévöd napján [szenteste], arra a Jolán rosszul emlékszik, hogy nem harangoztak.*⁶⁸ A kétségbevonás aktusa nem jelenti azt, hogy a közösség tagjai fikcióként olvasnák a leírtakat. A kételkedés csupán a szerző információinak, világtapasztalásának hitelességére vonatkozik, de nem függeszti fel a referenciális olvasatot. A naplóhoz nemcsak vitatkozva nyúlnak a falubeliek, de adatokért is. Sőt, egy alkalommal még egy hűtlenségi vád során is igazságot osztott a szöveg. Az asszony, akit fia vádolt azzal, hogy szeretőt tartott volna a háború alatt, Kettős Jolán naplójával igazolta saját ártatlanságát. Kettős Jolán elmondása szerint az asszony a következőket mondta fiának, aki a háború alatt egy másik faluban, Karancson tartózkodott: *„Gyere, csak gyere. Majd elgyüszsz. Majd – aszongya – elolvasod a könyvet, amit a Jolánka néni írt. Majd olvasd el, hogy mi volt itt Kopácson. Majd akkor megtudod, hogy kinek volt szeretője, meg kinek nem volt szeretője!«* A férfi valóban ellátogatott Kettős Jolánhoz, elolvasta nála a könyvet, amelyet végül elismert bizonyítékként édesanyja ártatlanságára.

Kettős Jolánnak nemcsak a szerzőség kétségbevonását kellett elszenvednie falubeli ismerőseitől, hanem ezzel együtt egyeseiktől a rosszalást is azért, amiket leírt. Hiszen a közösség számára kockázatot is jelent az, ha valaki folyamatosan írásban rögzíti az eseményeket és pletykákat. *„Azt mondta, hogy: »Hát, hogyan tudtál ennyit össze-vissza írni?« Hogy azt biztos most szedtem össze ezeket! Hát, de, mondom: »Kitől? A vöm se tudta, hogy*

⁶⁷ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

⁶⁸ Interjú „Margit néniével”, 2005. augusztus, Kopács, készítette a szerző.

*hányat löttek! Meg annak a kollegái egy sem tudta, hogy hányat löttek. Csak én, aki olvastam, hogy hányat.» Ugye, én tudtam leírni. Föl volt háborodva. Haragudott sokáig, hogy minék kellett eztet nekem írni.»⁶⁹ A szerző felelőssége a közlésben persze csupán részleges, hiszen Kettős Jolánnak nem volt alkalmja megszerkeszteni, átírni írását egyik publikáció előtt sem. Így ellenőrzése sem volt afelett, hogy kik kerülnek be a publikált változatokba név szerint, és milyen történeteket, információkat olvashatunk róluk. Amit olvasunk, azok Kettős Jolán privát gondolatait, lejegyzett értesülései, nem a nyilvánosságnak szánt közlései. A napló kiváltotta a közösség egyes tagjainak irigységét is. Hiszen Kettős Jolán a publikációk által kiemelkedett az „egyszerű parasztasszonyok” sorából, nevét ismerik, házát újságírók, riporterek látogatják. *„Mert van, aki irigykedik. Például a [név]-- most már vagy az ötödik újságban jelenik meg, de meg nem kérdezné tőlem, hogy: »Te? Ezt te írtad?» Meg nem kérdezné! Olyan irigy, hogy csuda! Mások meg mondják: »Alig várjuk, hogy olvashassuk!«»⁷⁰**

Kettős Jolán a népszerűséget a mai napig nehezen kezeli, bár a szerzőség elismertetéséért folytatott vitájában szerzett némi önbizalmat. A naplója „birtoklása” feletti vita és a szerzőség mint szerep betöltésére irányuló törekvései fokozottan alakították át saját véleményét naplójáról. Míg a szöveg nyilvánosság előtti megjelenése először mélyeséges szégyenérzettel töltötte el (hiszen magánszférája vált olvashatóvá), később már irodalmi teljesítménye feletti büszkeségét hangsúlyozta: *„(...) azért szégyöltem, hogy a falusiak ottan kinevetnek esetleg, hogy ilyeneket irkáltam. De azután meg, mit tudom én--- Mindenki nem ír ilyent, ugye?»⁷¹* A szerzői szerep kialakítása Kettős Jolán számára annál is inkább szükségessé vált, hiszen egyedül ebből a pozícióból tudta a közösségben, amelyhez tartozik, megvédeni saját személyét. E pozíció kialakítása mutatkozik meg abban, ahogy beszámol a napló írásának folyamatáról, önmaga is töpreng írásának akkori célja felől és megfogalmazza naplójának értékeit is. A szerzői identitás kialakításával naplója felett gyakorolt jogait is reprezentálja – talán a további visszaéléseket elkerülendő. Kettős Jolán számára azonban az is lényeges, hogy saját lokális közösségében ne csak mint szerző létezzen, hanem korábbi pozícióját is megtarthassa, melyet már belakott, viselkedési kódexét elsajátította. Így továbbra is igyekszik elhárítani azt, hogy közösségéből kiemeljék, kiemelten foglalkozzanak

⁶⁹ Interjú Kettős Jolánnal, 2008. január, Kopács, készítette a szerző.

⁷⁰ Uő.

⁷¹ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

vele. A médiában való megjelenést lehetőleg kerüli – az ilyen eseteket úgy kommentálja, hogy véletlenül, tudtán kívül sodródott ezekbe a szituációkba. A publikációk körülményeiből adódóan Kettős Jolánnak arra is mindig van a lehetősége, hogy elhárítsa önmagáról a felelősséget a leírtak kapcsán (és ezzel mentse pozícióját a közösségben), hiszen sem a megjelentetésben, sem a szerkesztésben nem hozott döntéseket. Az, hogy a kopácsi közösség használatba vette írását az emlékezéshez, a kommunikatív emlékezet létrehozásához, hatáskörén kívül eső folyamatként értékeli.

Bár Kettős Jolán magánjellegű naplót írt, nem alkalmazott tudatos szerzői stratégiát és nem kísérhette figyelemmel szövegeknek publikációit, a napló a befogadás aktusán keresztül jelentős szerepet játszik a délszláv háború kommunikatív emlékezetének alakulásában. Kopácsi résztvevő megfigyeléseim (melyek egy része a napló újságbeli megjelenésének időszakára esett) során azt tapasztalhattam, hogy a helyi olvasók valóban intenzív kommunikációt folytatnak: a naplóról, a szerzőről és ezen keresztül a háború tapasztalatairól. A viták és a meginduló beszélgetések a történetek elbeszélését vagy legalábbis a narratívák kezdeményeinek létrejöttét tették lehetővé.